

УДК 378.016:373.2/.3.091.2(4)

DOI: 10.31652/2412-1142-2022-64-161-173

Присяжнюк Лариса Андріївна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної освіти,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID: 0000-0002-7570-0197
larysa.prysiazhniuk@vspu.edu.ua

Колеснік Катерина Анатоліївна

доктор філософії, асистент кафедри дошкільної освіти,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID: 0000-0001-8928-4377
kateryna.kolesnik@vspu.edu.ua

Карук Інна Василівна

асистент кафедри дошкільної освіти,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID: 0000-0001-9626-9589
inna.karuk@vspu.edu.ua

Король Альона Валеріївна

асистент кафедри дошкільної освіти,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID: 0000-0003-0392-4113
alona.korol@vspu.edu.ua

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДОВИЩНОГО ПІДХОДУ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ І ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Анотація. У статті актуалізовано проблему підготовки майбутніх педагогів до реалізації середовищного підходу в дошкільній і початковій освіті на основі європейського досвіду. Авторами уточнено зміст понять «освітнє середовище», «середовищний підхід», визначено роль педагога у проєктуванні освітнього середовища закладів дошкільної і початкової освіти. Здійснено аналіз сучасних підходів до формування освітнього середовища в закладах освіти та його структурування, представлених у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. Спроєктовано систему підготовки майбутніх вихователів і вчителів початкової школи до реалізації середовищного підходу: визначено цілі, зміст освітньої діяльності у закладі вищої освіти співвідносно до окресленого напрямку, представлено доцільний дидактичний інструментарій. Висвітлено результати проведеного дослідження щодо обізнаності здобувачів вищої освіти з теоретичними і практичними аспектами створення освітнього середовища в дитячому садку і початковій школі, сфокусовано увагу на проблемах підготовки майбутніх фахівців до означеної діяльності. Презентовано досвід Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського щодо формування готовності майбутнього педагога до реалізації середовищного підходу в закладах дошкільної і початкової освіти в контексті впровадження досвіду європейських країн на прикладі освітньої програми підготовки бакалаврів «Дошкільна освіта. Початкова освіта». Приділена увага змістовим аспектам означеної підготовки, що реалізується через змістове наповнення освітніх компонентів (обов'язкових і вибіркових навчальних дисциплін). Автори звертають увагу на умови, що сприяють досягненню поставлених цілей та реалізації змісту. До них віднесено і належне матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу. Представлено роботу Лабораторії дитячої гри та іграшки, а також дитячого Центру «LOGOCLUB», спрямовану на підготовку майбутніх фахівців до реалізації середовищного підходу в дошкільній і початковій освіті на основі європейського досвіду.

Ключова слова: освітнє середовище; середовищний підхід; заклади дошкільної і початкової освіти; європейський досвід; підготовка педагога.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, які нині відбуваються в освіті на тлі реформ, ставлять перед сучасним педагогом нові завдання. Передусім вони пов'язані з прийняттям тих цінностей і підходів, які закладені в основу реформування освіти, їх реалізацією в освітній діяльності через конкретні механізми. Серед них учені виокремлюють *середовищний підхід*, який покликаний забезпечити максимальну включеність здобувача освіти в освітній процес через тісну взаємодію із соціальним, предметним, природним, інформаційним середовищем. Визнання надважливої ролі освітнього середовища у розвитку і саморозвитку особистості робить цей підхід одним із пріоритетних у роботі закладів освіти. На це, зокрема, орієнтує і Концепція нової української школи [1], формулу якої складають дев'ять ключових компонентів, серед яких – *сучасне освітнє середовище*, що створює необхідні умови, засоби і технології для навчання здобувачів освіти, освітян, батьків. У державних стандартах дошкільної і початкової освіти [2, 3] окреслено роль освітнього середовища у формуванні ключових компетентностей і наскрізних умінь здобувачів освіти.

Входження України у європейський освітній простір характеризується прийняттям європейських стандартів освіти, що актуалізує необхідність вивчення й упровадження у практику роботи вітчизняних освітніх закладів досвіду європейських країн. Безперечно, зміни, які відбуваються в системі дошкільної і загальної середньої освіти, вимагають передусім відповідної адаптації системи підготовки майбутніх педагогів, які повинні бути обізнані із сучасними тенденціями, розумітися на тих інтеграційних процесах, які спостерігаються нині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми впровадження середовищного підходу в освітній процес закладів освіти характеризується значною інтенсивністю. Зокрема, методологічне осмислення сутності середовищного підходу містять наукові праці зарубіжних учених Ю. Мануйлова [4], О. Мітіної [5], В. Ясвіна [6], Д. Джонассена, С. Ленд [7]. Привертає увагу досвід дефінітивного аналізу ключових понять означеної проблеми (Л. Приходченко [8]). У дослідженні Н. Котової [9] здійснений історико-логічний аналіз становлення поняття «освітнє середовище» в науково-педагогічній літературі в контексті методологічних засад. Як аспект освітньої інноватики позиціонує середовищний підхід Г. Тарасенко [10].

Співвідносно до закладів дошкільної освіти проблема створення освітнього середовища досліджується цілою низкою учених (О. Кононко, К. Крутій, Л. Лохвицька, В. Маршицька, С. Новосьолова та ін.). Серед них на особливу увагу заслуговує праця К. Крутій [11], у якій науковець визначає освітнє середовище як сферу взаємодії суб'єктів, характеризує його компоненти, пропонує модель проєктування освітнього середовища дитячого садка. У контексті реформування повної загальної середньої освіти актуалізується проблема створення освітнього середовища в Новій українській школі (початковій її ланці). Її презентують дослідження таких учених, як Д. Косенка, М. Кудли, О. Савченко, С. Смолюк, А. Цимбалару та ін.

В останні роки активно обговорюється питання якості освітнього середовища та її оцінювання. У науковій розвідці І. Осадчого презентовано модель освітнього середовища закладу загальної середньої освіти у вигляді сукупності 8 параметрів досконалості [12]. Рівень якості середовища закладу освіти автор пропонує визначати як суму значень усіх параметрів. Нові підходи до оцінювання якості освітнього середовища в закладі дошкільної освіти означені у праці О. Косенчук та І. Новик [13]. Авторки розкривають особливості застосування діагностичної методики ECERS-3 з опорою на розроблені шкали оцінювання.

У контексті дослідження важливим є вивчення зарубіжного досвіду створення освітнього середовища в закладах освіти. З цих позицій інтерес становить розвідка Е. Андере [14], в якій автор фокусує свій погляд на фінській школі, презентуючи її освітнє середовище. На його думку, це один із факторів, що обумовив успішність системи фінської освіти.

Дослідження А. Паніагуа та Д. Істанса [15] зміщує фокус уваги на педагога як дизайнера освітнього середовища. Учені роблять висновок, що саме учителі досліджують нові підходи до викладання і навчання, задають оригінальні рамки освітнього процесу, створюючи інноваційне освітнє середовище. До проблем проєктування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи звертаються вітчизняні учені. Зокрема, у дисертаційному дослідженні О. Ярошинської [16] розглядаються теоретичні і методичні засади такого проєктування.

Таким чином, означена для дослідження проблема досить рельєфно презентована зарубіжними і вітчизняними дослідженнями. Утім питання щодо підготовки майбутнього педагога до реалізації середовищного підходу до організації освітнього процесу в закладах дошкільної і початкової освіти в контексті впровадження європейського досвіду допоки не вивчалось.

Мета статті. З огляду на актуальність означеної вище проблеми, а також урахування її недостатню розробленість вважаємо за необхідне презентувати досвід Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського щодо підготовки майбутніх вихователів та вчителів початкової школи до створення освітнього середовища в закладах освіти на основі впровадження європейського досвіду.

2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Передусім з'ясуємо зміст вихідних понять нашого дослідження та визначимо їхні сутнісні ознаки. У тлумачному словнику поняття *«середовище»* визначається як сукупність природних умов, у яких відбувається життєдіяльність якого-небудь організму. У цьому контексті вживається поняття *«навколишнє середовище (довкілля)»* як сукупність природних, техногенних та соціальних умов існування людського суспільства [17, с. 1309]. Вивчення впливу середовища на становлення особистості досить потужно актуалізувалося у ХХ ст., що знайшло відображення у цілій низці досліджень зарубіжних і вітчизняних учених (П. Блонський, Дж. Дьюї, Я. Корчак, А. Макаренко, М. Монтессорі, С. Шацький, Р. Штайнер та ін.). Починаючи з 60-х рр., середовище (соціальне, природне, матеріальне) стає об'єктом цілісного системного аналізу в педагогічній науці, що дає поштовх для становлення *середовищного підходу*. Наприкінці ХХ ст. середовищний підхід здобув належне теоретичне обґрунтування (Л. Новікова, Ю. Мануйлов та ін.) з позицій осмислення виняткового значення середовища у розвитку особистості та наявності тісного взаємозв'язку з освітньою системою. Він окреслився у методологію педагогічної діяльності, сутністю якої є здійснення через спеціально створене середовище управління процесом формування і розвитку учнів. *Освітнє середовище* визначалося як система впливів і умов формування особистості за заданим взірцем, а також можливостей для її розвитку, що задаються соціальним і просторово-предметним оточенням [6, с. 14].

У теорії середовищного підходу середовище ототожнюється із засобом освіти та виховання лише за певних значень його ніш (параметрів можливого). Ю. Мануйлов зазначає, що технологія середовищного підходу ґрунтується на деякому механізмі перетворення середовища на виховний простір і виховний засіб, що обумовлюється модальними його значеннями, які формуються під впливом стихій [4, с. 91]. Завдання педагога в контексті цього підходу – використовуючи середовище, створити для учня нові можливості, які він зможе трансформувати у свій потенціал. Середовищний підхід дозволяє змістити фокус в діяльності педагога з активного педагогічного впливу на особистість дитини на формування освітнього середовища, в якому відбувається її самонавчання і саморозвиток. Отже, за такої організації включаються механізми внутрішньої активності учня через його взаємодію із середовищем.

Досліджуючи проблему еволюції середовищного підходу, Т. Менг звертає увагу на те, що традиційне його тлумачення спирається на розуміння середовища, побудованого на основі парадигми стабільності суспільного розвитку. Тому середовище розуміється як засіб,

який впливає на перетворення, зміну якісних характеристик процесів, об'єктів, суб'єктів. В нинішніх же умовах динамічний суспільний поступ, нелінійний розвиток соціальних процесів задають нове розуміння середовища як умови розгортання постійно змінюваних соціокультурних механізмів соціалізації й освітньої діяльності людини [18, с. 76]. Оновлене уявлення про освітнє середовище в сучасних умовах пропонує системно синергетичний підхід, згідно з яким воно розуміється як цілісний системний синергетично організований простір взаємодії учасників освітнього процесу із соціокультурним і соціоприродним оточенням, що дозволяє розкрити індивідуальність людини [9]. У цьому контексті звертається увага на становлення освітнього середовища як соціокультурного феномену, в якому употужнюється роль комунікативних процесів. Йдеться про набуття нового комунікативного досвіду людини, який у сучасному суспільстві залежить від опанування новітніми засобами комунікації. Вони ж і розширюють можливості для розвитку творчих здібностей, і впливають на ефективність освітньої практики.

Нині освітнє середовище вивчається ученими з різних позицій, досліджуються його психологічні, дидактичні, комунікативні, екологічні аспекти (Є Клімов, Ю. Мануйлов, В. Слободчиков, І. Суліма, О. Ярошинська, В. Ясвін та ін.), що доводить його складність і комплексність. Більшість дослідників звертають увагу на те, що в умовах освітнього середовища розвиток особистості забезпечується не тільки цілеспрямованим впливом педагога й індивідуально-психологічними особливостями дитини (учня, студента), значною мірою він залежить від соціокультурних умов, предметно-просторового оточення, характеру міжособистісної взаємодії. У його структурі науковці пропонують виокремлювати: *просторово-семантичну складову*, до якої відносять архітектуру будівель, дизайн інтер'єру, просторову організацію навчальних приміщень, символічний простір тощо; *змістовно-методичну складову*, яку становлять освітні концепції, стандарти, програми, методики, дидактичний інструментарій педагогів і т. п.; *комунікативно-організаційну складову*, що охоплює особливості суб'єктів освітнього середовища (їхні цінності, установки, психологічні характеристики та ін.), комунікаційну сферу, організаційні умови тощо [19, с. 30-31].

В умовах реформування системи освіти освітнє середовище закладу освіти позиціонується як важливий складник освітнього процесу, що обумовлює ефективність його діяльності і впливає на якість освіти. Це поняття тлумачиться як сукупність умов, що створюються в закладі освіти для навчання, виховання і розвитку здобувачів освіти і праці педагогічних працівників, при цьому особливий акцент робиться на безпечності такого середовища для учасників освітнього процесу. У багатьох дослідженнях зарубіжних учених (К. Маклафлін, К. Рід, Д. Хопкінс та ін.) якість освітнього середовища закладу освіти визначається якістю просторово-предметного змісту, якістю соціальних стосунків, якістю зв'язків між просторово-предметним і соціальними компонентами цього середовища. Вітчизняні вчені пропонують досліджувати якість освітнього середовища з позицій параметрів його досконалості, до яких відносять: *визначеність* (стосується цінностей закладу і механізмів діяльності, які мають бути чітко визначеними, сформульованими і відображеними у нормативних документах); *оцінюваність* (освітнє середовище має об'єктивні характеристики, а відтак, може бути предметом оцінювання); *структурованість* (включає матеріальні і нематеріальні складники); *відкритість* (є педагогічно доцільною організованою частиною глобального освітнього простору сучасної людини); *активність* (є активним, постійно мотивує і стимулює педагогічну і навчальну діяльність учасників освітнього процесу, їх удосконалення та результативність); *динамічність* (воно постійно змінюється з урахуванням потреб і очікувань замовників освітньої послуги та покращується завдяки використанню технологій управління якістю); *безпечність* (є фізично безпечним та психологічно комфортним для учасників освітнього процесу); *партнерство* (створюється за обов'язкової участі закладу освіти, споживачів і замовників освітньої послуги, а також усіх зацікавлених сторін на засадах партнерства) [12].

Цілком очевидно, що велика роль у конструюванні освітнього середовища відведена педагогові. А. Паніагуа та Д. Істанса зазначають, що загальні структури регулювання та інституційні механізми є відносно далекими від класу (вікової групи дитячого садка), де досягаються успіхи в навчанні і вихованні дітей. Ці успіхи, на думку дослідників, багато в чому обумовлюються взаємодією педагогів з вихованцями у багатьох ситуаціях та епізодах. До певної міри учителі, вихователі є дизайнерами освітнього середовища, адже впроваджують нові підходи до викладання і навчання, задають оригінальні рамки комунікації та партнерської взаємодії, створюють умови для набуття здобувачами освіти ключових і предметних компетентностей тощо [15, с. 4].

Виходячи з вище сказаного, актуалізується потреба у спеціальній підготовці майбутніх педагогів до реалізації середовищного підходу в закладах освіти. Нинішній час, що характеризується великою інтенсивністю інтеграційних процесів у сфері освіти на загальноєвропейському та міжнародному рівнях, потребує виходу за рамки вітчизняного досвіду в конструюванні змісту такої підготовки. Існує необхідність у вивченні та впровадженні прогресивного досвіду країн Європи, що значно розширить рамки розуміння означеної проблеми і дозволить вивести її практичну реалізацію на новий рівень.

У проєктуванні такої підготовки важливо розуміти, що вона є певною педагогічною системою, яка включає низку взаємопов'язаних компонентів. Лише установка на цілісний, системно організований процес, а не на окремі його функції, дає можливість отримати завчасно заплановані результати високої якості. Ґрунтуючись на психолого-педагогічних дослідженнях з проблем підготовки майбутнього педагога (О.Абдулліна, С.Архангельський, В.Безпалько, М.Дьяченко, Н.Кузьміна, О.Мороз, В.Сластьонін, Ю.Татур та ін.), виокремлюємо низку компонентів означеної педагогічної системи, взаємодія яких забезпечує її цілісність і функціонування. Зокрема, до них відносимо: цільовий, змістовий, технологічний та результативний компоненти.

Цілі такої підготовки вбачаємо у формуванні в майбутніх педагогів професійної компетентності щодо проєктування та створення освітнього середовища в закладах освіти (в тому числі й на основі зарубіжного досвіду), яке б забезпечувало ефективність освітнього процесу, відповідало заданим вимогам, створювало умови для розвитку і саморозвитку здобувачів освіти.

Зміст підготовки майбутніх педагогів до реалізації середовищного підходу в закладах освіти на основі впровадження європейського досвіду складає система ціннісних орієнтацій, а також уявлень і понять щодо сутності освітнього середовища, його значення у забезпеченні якості освіти, принципів формування, компонентної структури, структурно-змістовних характеристик, системи вимог до його створення та критеріїв оцінювання його якості, ролі педагога у проєктуванні освітнього середовища групової кімнати чи класу, моделей взаємодії суб'єктів освітнього процесу з опосередкуванням освітнього середовища, аналізу зарубіжного досвіду створення освітнього середовища та оцінки можливостей його впровадження в практику роботи вітчизняних закладів освіти тощо. У процесі професійної підготовки майбутніх педагогів до означеної діяльності употужнюється роль контекстного засвоєння окресленого змісту у різноманітних формах квазіпрофесійної та навчально-професійної діяльності, що дозволяє сформувати у студентів професійно зорієнтовані вміння моделювати освітнє середовище, використовувати його освітній потенціал для досягнення високих освітніх результатів, стимулювати саморозвиток і самореалізацію учнів/вихованців.

Технологічний компонент системи підготовки майбутніх педагогів до реалізації середовищного підходу в закладах освіти на основі впровадження європейського досвіду представлений доцільно дібраним дидактичним інструментарієм. У забезпеченні контекстного навчання велику роль відіграють активні форми та методи навчання, серед яких: моделювання професійних ситуацій, кейс-метод, ділові і рольові ігри, інтерактивні технології, технології розв'язання дискусійних питань, тренінги, проєктна технологія, стратегії критичного мислення, технології розвитку творчих здібностей тощо.

Прогнозовано *результатом* такої підготовки мають стати набуті професійні компетентності, які дозволять майбутнім педагогам формувати освітнє середовище та ефективно його вбудовувати в систему досягнення освітніх цілей, використовувати його як інструмент впливу на особистісний розвиток учнів/вихованців.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

З метою з'ясування обізнаності майбутніх педагогів з проблемою створення освітнього середовища в закладі освіти нами було проведено дослідження, участь у якому взяли 42 студентів 1-2 курсів ступеня вищої освіти «бакалавр», які навчаються за освітньою програмою «Дошкільна освіта. Початкова освіта». Експериментальною базою став Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. У процесі експерименту передбачалося розв'язання таких завдань:

- встановити розуміння майбутніми фахівцями сутності поняття «освітнє середовище»;
- з'ясувати обізнаність студентів із вимогами до його створення;
- виявити потребу майбутніх педагогів у застосуванні зарубіжного досвіду в процесі проєктування освітнього середовища в закладі освіти.

Під час експериментальної роботи було використано методи анкетування, аналізу та обробки експериментальних даних.

Аналіз відповідей опитуваних на питання *«Що таке, на Вашу думку, освітнє середовище закладу освіти?»* свідчать, що переважна більшість з них (73,8%) розуміють сутність даного поняття. Вони цілком правильно зазначили, що це «умови, які створені в закладі для ефективного навчання, виховання і розвитку здобувачів освіти». 16,7% ототожнюють цю дефініцію з її змістовою компонентою, вказавши, що це «концепції, стандарти, програми, які задають систему вимог для здійснення освітнього процесу». І всього 9,5% розуміють освітнє середовище лише з позиції його просторово-семантичної характеристики.

Підтвердженням таких результатів є відповіді респондентів на питання *«Опишіть, яким Ви бачите сучасне освітнє середовище закладу дошкільної освіти»*. Своє розуміння сутності поняття вони виявляли через його характеристики: «Я бачу його осучасненим, в якому впроваджено сучасні, креативні рішення у програмному та адаптивному забезпеченні, адже навчання традиційними засобами, на мою думку, дітям тепер не цікаве», «Сучасне освітнє середовище закладу освіти має виконувати свої основні завдання: забезпечувати всебічний розвиток дітей, враховувати індивідуальні, вікові особливості розвитку та саморозвитку вихованців», «Комфортне та зрозуміле для дітей, у якому вони зможуть розвиватися та відпочивати». Також студенти вказували, що середовище має бути безпечним для дітей, сучасним, доступним, якісним. Окремі описи стосувалися характеристик будівель, приміщень закладу освіти (14,3%), програмного і методичного забезпечення (21,4%), а також системи комунікації (4,8%).

Наступне питання передбачало пріоритизацію вимог до освітнього середовища: *«Яким вимогам, на Вашу думку, має відповідати освітнє середовище закладу освіти? Проранжуйте їх (виставте в порядку значимості, присвоївши порядковий номер)»*. Як зазначалося вище, пріоритетною вимогою у створенні освітнього середовища в закладі освіти є його безпечність для всіх учасників освітнього процесу. У своїх відповідях цю вимогу поставила на перше місце переважна більшість респондентів – 81%, що свідчить про усвідомлення ними значимості цієї вимоги.

Таким чином, відповіді респондентів переконують, що, в цілому (69,1%), вони розуміють сутність поняття «освітнє середовище», вимоги до нього і виявляють здатність застосовувати свої знання у практико орієнтовних ситуаціях (як от, створення словесних моделей освітнього середовища). Утім, все ж 30,9% майбутніх фахівців продемонстрували неповне розуміння змісту поняття, вони ототожнюють його з одним із його компонентів. Опитуваних, які б виявили повне нерозуміння сутності дефініції, не виявлено (рис. 1).

Рис. 1. Ступінь обізнаності майбутніх фахівців із сутністю поняття «освітнє середовище» та вимогами до нього

На питання анкети «*Чи вбачаєте Ви необхідність у впровадженні зарубіжного досвіду (зокрема, європейських країн) у створенні освітнього середовища в закладах освіти? Відповідь обґрунтуйте*» відповіді студентів були майже однакові (95,2%). Вони вказували на доцільність упровадження європейського досвіду у формуванні освітнього середовища освітніх закладів. У своїх обґрунтуваннях опитувані зазначали позитивні риси цього досвіду, зауважуючи, що «у європейських країнах безпечне, динамічне, структуроване, відкрите освітнє середовище закладу освіти, яке є основою якісної освіти», що «це допоможе вивести вітчизняну освіту на більш якісний рівень», що «це новий досвід, який варто адаптувати до наших умов» тощо. Утім були й такі відповіді, у яких респонденти зазначали, що «українська освіта не має залежати від інших, а бути унікальною» (4,8%).

На питання «*Який зарубіжний досвід (конкретного педагога чи систему або ж її елементи) Ви б хотіли впровадити у процес створення освітнього середовища, якби вже працювали педагогом?*» майбутні педагоги відповідали, що вони хотіли б впровадити досвід Норвегії, Південної Кореї. З педагогів називали систему М. Монтесорі. З усього видно, що здобувачі вищої освіти мало обізнані із зарубіжним досвідом формування освітнього середовища в закладах освіти. Це має стати перспективою для подальшого їх професійного розвитку.

Відповідаючи на останнє питання анкети «*Чи розглядали Ви питання створення освітнього середовища в закладах освіти під час вивчення навчальних дисциплін? Якщо так, то яких? Що найбільше запам'яталося?*», респонденти давали ствердні відповіді. Серед навчальних дисциплін вони називали такі, як: «Педагогічна майстерність з методикою організації ігрової діяльності та проведенням свят у ДНЗ», «Загальні основи педагогіки зі вступом до спеціальності», навчальну практику. Найбільше їм запам'яталося моделювання освітнього середовища дитячого садка та створення макетів предметного середовища групових кімнат.

Таким чином, проведений експеримент засвідчив, що, здебільшого, студенти 1-2 курсів вже мають певні сформовані уявлення про освітнє середовище закладу освіти, виявляють розуміння його сутності, знають вимоги до його формування, усвідомлюють, які з них є пріоритетними. Свою обізнаність з проблемою вони демонструють і в процесі виконання практичних завдань. Утім, за наявності переважно схвальної позиції щодо необхідності впровадження зарубіжного досвіду в процес створення освітнього середовища, вони виявляють допоки ще недостатньо знань конкретних взірців такого досвіду.

Розгортання навчальної діяльності здобувачів вищої освіти щодо поглиблення розуміння означеної проблеми, ознайомлення з досвідом створення освітнього середовища європейських країн, конкретних педагогів та механізмів його впровадження в практичну діяльність вітчизняних закладів освіти здійснюється на подальших курсах. Нами проаналізовано навчальний план підготовки бакалаврів за освітньою програмою «Дошкільна освіта. Початкова освіта», вивчено зміст навчальних дисциплін (на основі робочих програм), що дало змогу обрати ті з них, у процесі вивчення яких поглиблюється уявлення про освітнє середовище, сформоване на перших двох курсах. Зокрема, це:

Обов'язкові дисципліни:

- Теорія та методика взаємодії з родинами.
- Педагогічна майстерність з методикою організації і проведення свят.
- Організаційна та методична робота в закладах освіти з безпекою життєдіяльності.
- Соціоігровий практикум.
- Створення інклюзивного середовища в закладах освіти.
- Створення комп'ютерно орієнтованого простору в закладі освіти.
- Методики дошкільної освіти.
- Педагогіка початкової освіти з методиками формування компетентностей здобувачів початкової освіти.

Вибіркові навчальні дисципліни:

- Гендерна соціалізація дітей у родині та закладах освіти.
- Організація групової діяльності дітей.
- Методика естетико-екологічного виховання дітей.
- Національно-патріотичне виховання дітей.
- Медіаосвіта і формування інформаційної культури дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.
- Проектна діяльність у початковій школі.
- Практикум з розвивальних ігор для дітей.
- STREAM-освіта для дітей дошкільного віку.
- Організація колективних форм роботи учнів у початковій школі.
- Тьюторинг у початковій освіті.
- Робота з обдарованими дітьми в розвивальному просторі закладу освіти.

Не вбачаючи можливості окреслити зміст підготовки майбутніх педагогів до створення освітнього середовища в закладах освіти на основі європейського досвіду співвідносно до кожної з означених дисциплін, продемонструємо таку роботу на прикладі однієї дисципліни.

Назва навчальної дисципліни: *Організаційна та методична робота в закладах освіти з безпекою життєдіяльності* (обов'язкова освітня компонента)

Тема: Формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти в закладах освіти

Зміст. Якість освіти. Складові системи забезпечення якості освіти. Мета розбудови і функціонування внутрішньої системи забезпечення якості освіти в закладі освіти. Компоненти системи. Сфери (напрями) забезпечення якості освіти в закладі освіти.

Освітнє середовище закладу освіти. Визначення поняття. Вимоги до створення освітнього середовища. Безпечне та комфортне освітнє середовище, його характеристики. Дизайн середовища. Функціональність приміщень. Здоров'язберезжувальне середовище. Адаптація та інтеграція здобувачів освіти до освітнього процесу, професійна адаптація працівників. Модель якісного освітнього середовища закладу, критерії та індикатори оцінки якості середовища.

Отже, аналіз робочої програми з дисципліни дозволив виокремити елементи змісту, які поглиблюють в майбутніх педагогів розуміння поняття освітнього середовища, його характеристик в контексті управлінських процесів.

Унаслідок засвоєння змісту вище названих навчальних предметів у студентів формується цілісне уявлення про освітнє середовище закладу освіти, особливості його

проектування, вони знайомляться із закордонним досвідом педагогів, шкіл, країн, цілісними педагогічними системами щодо формування освітнього середовища. Цьому якнайліпше сприяє ресурсне забезпечення освітньої програми. Зокрема, при кафедрі дошкільної освіти функціонує Лабораторія гри та іграшки, діяльність якої вибудовується в таких контекстах:

- підготовка студентів до реалізації права дитини передшкільного віку на гру відповідно до ст. 31 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини та положень IPA (International Play Association) щодо збереження гри;
- удосконалення науково-методичної та функціональної підготовки майбутніх педагогів, яка дозволяє здійснювати професійну діяльність у змінних умовах, реагувати на трансформаційні процеси, бути орієнтованим на збереження самоцінності дошкільного дитинства, на забезпечення якісної освіти дошкільників.

Серед завдань Лабораторії: моделювання предметно-розвивального та ігрового середовища закладу дошкільної освіти з метою організації квазіпрофесійної діяльності студентів під час проведення практичних і лабораторних занять з дисциплін навчального плану; аналіз сучасних тенденцій розвитку дошкільної освіти, узагальнення вітчизняного й зарубіжного досвіду з досліджуваної проблеми, поширення одержаної інформації та ін. На базі Лабораторії проводяться практичні та лабораторні заняття з навчальних дисциплін. Вона є майданчиком для роботи наукових гуртків і проблемних груп, які функціонують при кафедрі. При Лабораторії здійснюється надання консультативних послуг здобувачам освіти, педагогічним працівникам, батькам вихованців щодо впровадження сучасних ігрових технологій та методик, організації ігрового середовища в закладах дошкільної освіти та в умовах сім'ї.

Дизайн Лабораторії розроблено на основі дизайну фінських дитячих садків: у ньому домінує білий колір, усе обладнання (іграшки, дидактичний матеріал та ін.) розміщене у шафах (також білого кольору), наявні динамічні меблі багатофункціонального призначення, комфортність перебування забезпечується зручними місцями для сидіння, підлоговим килимом. Лабораторія укомплектована іграшками різних видів і походження (в тому числі й закордонного), настільними іграми, навчальними посібниками, дидактичним матеріалом, які використовуються для моделювання предметно-розвивального та ігрового середовища, створення освітніх ситуацій, провокацій за Реджіо-підходом, вільного простору для гри за технологією Монтессорі, здоров'язбережувального середовища із застосуванням ботмерівської гімнастики – елементу Вальдорфської педагогіки. У Лабораторії створено умови для моделювання освітнього середовища з елементами технології «Стіни, які розмовляють» тощо.

Успішній реалізації освітньої програми «Дошкільна освіта. Початкова освіта» сприяє тісна співпраця кафедри з ГО «LogoClub» (на основі укладеного договору). Дитячий центр «LogoClub» є майданчиком для проведення практичних і лабораторних занять зі студентами, проходження ними навчальної і виробничої практики (на базі дошкільного відділення). Серед унікальних особливостей діяльності дитячого центру – впровадження міжнародного проекту «Development of Problem Based Learning (PBL) for pre-school education at LogoClub facilities in Ukraine» («PBL PROJECT») (Фолькуніверситет, Швеція). Методологія Problem-Based Learning (PBL) – проблемно-орієнтоване навчання – була розроблена у Швеції та успішно використовується в європейських країнах для розвитку soft skills (гнучких навичок) XXI століття у дітей дошкільного віку. «LogoClub» – перший сертифікований дитячий центр PBL в Україні, єдиний тренінговий центр по методиці PBL для педагогів, а також офіційний представник Фолькуніверситету (Швеція) по впровадженню методики PBL в Україні. Використовуючи можливості дитячого центру «LogoClub», студенти мають змогу ознайомитися з особливостями впровадження методики PBL, взяти безпосередню участь у її реалізації.

Ознайомлення здобувачів вищої освіти з європейським досвідом створення освітнього середовища в закладах освіти відбувається безпосередньо у процесі навчання за програмою

«Подвійний диплом», які реалізуються кафедрою дошкільної освіти спільно із закладами-партнерами: Старопольською Школою Вищою (м. Кельце, Польща) і Вищою школою Лінгвістичною (м. Ченстохове, Польща) на підставі укладених угод. Зокрема, під час проходження практики у закордонних дитячих садках і школах студенти знайомляться з облаштуванням предметного простору, з методиками і технологіями, за якими працюють заклади, вникають в атмосферу спілкування і співпраці учасників освітнього процесу.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Проблема підготовки майбутніх педагогів до створення освітнього середовища в закладах дошкільної і початкової освіти на основі впровадження європейського досвіду нині є надзвичайно актуальною. В умовах інтеграції системи вітчизняної освіти в європейський освітній простір вона набуває особливої ваги.

2. Формування освітнього середовища – один з напрямів педагогічної діяльності закладів освіти, який визначає якість освіти. Освітнє середовище має значний освітній потенціал, взаємодія з ним здатна забезпечити активне включення дитини в освітній процес, стимулювати її розвиток і саморозвиток.

3. Підготовка майбутніх педагогів до реалізації середовищного підходу на основі впровадження європейського досвіду є певною педагогічною системою, яка включає низку компонентів, взаємодія яких забезпечує її цілісність і функціонування. Зокрема, до них віднесено: цільовий, змістовий, технологічний та результативний компоненти.

4. Проведений експеримент засвідчив, що, здебільшого, студенти 1-2 курсів вже мають певні сформовані уявлення про освітнє середовище закладу освіти, виявляють розуміння його сутності, знають вимоги до його формування, усвідомлюють, які з них є пріоритетними. Свою обізнаність з проблемою вони демонструють і в процесі виконання практичних завдань. Утім, за наявності переважно схвальної позиції щодо необхідності впровадження зарубіжного досвіду в процес створення освітнього середовища, вони виявляють допоки ще недостатню обізнаність з таким досвідом.

5. Аналіз досвіду реалізації кафедрою дошкільної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського освітньої програми «Дошкільна освіта. Початкова освіта» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти продемонстрував значні можливості для підготовки майбутніх фахівців до означеної діяльності. Зміст навчальних дисциплін, ресурсне забезпечення програми, форми, методи, технології роботи зі студентами дозволяють протягом періоду навчання у закладі вищої освіти сформувати професійні компетентності, які допоможуть майбутнім педагогам створювати в дитячому садку/початковій школі освітнє середовище (в тому числі, й на основі зарубіжного досвіду) та ефективно вбудовувати його в систему досягнення освітніх цілей, використовувати як інструмент впливу на особистісний розвиток учнів/вихованців.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів заявленої проблеми. Подальших наукових розвідок потребують культурологічні аспекти підготовки майбутніх педагогів до створення освітнього середовища в закладах освіти на основі впровадження європейського досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- [2] Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція). URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf
- [3] Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF>
- [4] Мануйлов Ю. Средовой подход в воспитании. 2-е изд., перераб. М. ; Н. Новгород : Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2002. 157 с.

- [5] Митина Е. Г. Потенциал средового подхода в образовании для устойчивого развития : региональный аспект. *Современные проблемы науки и образования*. 2012. № 1. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=5464>
- [6] Ясвин В. А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию. М. : Смысл, 2001. 366 с.
- [7] Jonassen David H., Land Susan. Theoretical Foundations of Learning Environments. New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 2000. 272 p.
- [8] Приходченко Л. Середовищний підхід до навчання та виховання молоді. *Шлях освіти*. 2010. № 3. С. 22-27.
- [9] Котова Н. А. Историко-логический анализ становления понятия «образовательная среда» в научно-педагогической литературе в контексте методологического базиса. *Вестник ТГУ*. 2015. №11 (151). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriko-logicheskiy-analiz-stanovleniya-ponyatiya-obrazovatel'naya-sreda-v-nauchno-pedagogicheskoy-literature-v-kontekste>
- [10] Тарасенко Г. Середовищний підхід до виховання дітей: аспект інноватики. *Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій* : збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту педагогіки, психології і мистецтв (Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 9-11 квітня 2014 р.) / за ред. Г. С. Тарасенко ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки, психології і мистецтв. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. Вип. 3. С.8-15.
- [11] Крутий К. Л. Освітній простір дошкільного навчального закладу : монографія : у 2-х ч. Частина перша. Концепції, проектування, технології створення. Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. 320 с.
- [12] Осадчий І. Про освітню послугу, освітнє середовище та партнерство у сфері загальної середньої освіти. URL : <http://education-ua.org/ua/component/content/article/12-articles/1314-pro-osvitnyu-poslugu-svitne-seredovishche-ta-partnerstvo-u-sferi-zagalnoji-serednoji-osviti?fbclid=IwAR36ofC>
- [13] Косенчук О., І. Новик. ECERS-3: оцінюємо якість освітнього процесу по-новому. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2020. №12. С. 4-9. URL : https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/vmdz_12_2020-4-9.pdf
- [14] Andere E. M. Teacher' Perspectives on Finnish School Education : Creating Learning Environments. Switzerland : Springer International Publishing, 2014. 322 p.
- [15] Paniagua A. and Istance D. Teachers as Designers of Learning Environments : The Importance of Innovative Pedagogies. Paris : OECD Publishing, 2018. 210 p.
- [16] Ярошинська О. О. Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Ярошинська Олена Олександрівна ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2015. 40 с.
- [17] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпін' : Перун, 2005. 1728 с.
- [18] Менг Т. В. Средовый подход к организации образовательного процесса в современном вузе. *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. 2008. №52. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/sredovyy-podhod-k-organizatsii-obrazovatel'nogo-protssesa-v-sovremennom-vuze> (дата обращения: 21.12.2021).
- [19] Габа І. М. Освітнє середовище : соціально-психологічна парадигма. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т. 7, вип. 22. С. 27-31. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2010_22/sb22_05.pdf

FUTURE TEACHERS TRAINING FOR ENVIRONMENTAL APPROACH IMPLEMENTATION TO THE EDUCATIONAL PROCESS ORGANIZATION AT PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL

Prysiashniuk Larysa Andriyivna

PhD, Associate Professor, Associate Professor of Education Department
Vinnytsia State Mykhailo Kotsyubynsky Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-7570-0197
larysa.prysiashniuk@vspu.edu.ua

Kolesnik Kateryna Anatoliyivna

PhD, Assistant of Preschool Education
Vinnytsia State Mykhailo Kotsyubynsky Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine
ORCID ID: 0000-0001-8928-4377
kateryna.kolesnik@vspu.edu.ua

Karuk Inna Vasylivna

Assistant of Preschool Education
Vinnytsia State Mykhailo Kotsyubynsky Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine
ORCID ID: 0000-0001-9626-9589
inna.karuk@vspu.edu.ua

Korol Alona Valeriyivna

Assistant of Preschool Education
Vinnytsia State Mykhailo Kotsyubynsky Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine
ORCID ID: 0000-0003-0392-4113
alona.korol@vspu.edu.ua

Abstract. The article highlights the problem of future teachers training to an environmental approach implementation at preschool and primary education based on European experience. The authors clarify the concept of «educational environment» and «environmental approach». They define the role of the teacher in the educational environment design at preschool and primary education. The modern approaches to the educational environment forming at educational institutions and its structuring, presented in domestic and foreign pedagogy are analyzed. The training system of future educators and primary school teachers for the environmental approach implementation is designed. The goals, content of educational activities in higher education institutions in relation to the outlined direction are determined, appropriate didactic tools are presented. The results of the study of higher education students awareness of theoretical and practical aspects of educational environment creating at kindergarten and primary school are highlighted. The problems of future professionals training to these activities are focused on. The Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University's experience in forming the future teachers readiness to implement an environmental approach at preschool and primary education is revealed. The way of implementation the experience of European countries on the example of the educational program for bachelors «Preschool education. Primary education» is presented. Attention to the content aspects of this training, which is implemented through the content of educational components (compulsory and elective courses) is paid. The authors draw attention to the conditions that contribute to the achievement of goals and content. Proper logistics of the educational process is included. The work of the Children's Games and Toys Laboratory, as well as the Children's Center «LOGOCLUB», aimed to train future professionals to environmental approach implementation at preschool and primary education based on European experience is presented.

Keywords: educational environment; environmental approach; preschool and primary education institutions; European experience; teacher training.

References (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Nova ukrainska shkola : kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (in Ukrainian)
- [2] Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia). URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doskylnoyi%20osvity.pdf (in Ukrainian)
- [3] Derzhavnyi standart pochatkovoi osvity. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (in Ukrainian)
- [4] Manuylov Yu. Sredovoy podkhod v vospitanii. 2-e izd. pererab. M. ; N. Novgorod : Izd-vo Volgo-Vyatskoy akademii gosudarstvennoy sluzhby, 2002. 157 c. (in Russian)
- [5] Mitina E. G. Potentsial sredovogo podkhoda v obrazovanii dlya ustoychivogo razvitiya : regionalnyy aspekt. Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. 2012. № 1. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=5464> (in Russian)
- [6] Yasvin V. A. Obrazovatel'naya sreda : ot modelirovaniya k proyektirovaniyu. M. : Smysl, 2001. 366 c. (in Russian)
- [7] Jonassen David H., Land Susan. Theoretical Foundations of Learning Environments. New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 2000. 272 p. (in English)
- [8] Prykhodchenko L. Seredovyschnyi pidkhid do navchannia ta vykhovannia molodi. Shliakh osvity. 2010. № 3. C. 22-27. (in Ukrainian)
- [9] Kotova N. A. Istoriko-logicheskiy analiz stanovleniya ponyatiya «obrazovatel'naya sreda» v nauchno-pedagogicheskoy literature v kontekste metodologicheskogo bazisa. Vestnik TGU. 2015. №11 (151). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriko-logicheskiy-analiz-stanovleniya-ponyatiya-obrazovatel'naya>

- [10] Tarasenko H. Seredovyschnyi pidkhd do vykhovannia ditei: aspekt innovatyky. Aktualni problemy doshkilnoi ta pochatkovoї osvity v konteksti yevropeiskyykh osvitnikh stratehii : zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv i studentiv instytutu pedahohiky, psykholohii i mystetstv (Vinnytsia, VDPU im. M. Kotsiubynskoho, 9-11 kvitnia 2014 r.) / za red. H. S. Tarasenko ; Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, instytut pedahohiky, psykholohii i mystetstv. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2014. Vyp. 3. С.8-15. (in Ukrainian)
- [11] Krutii K. L. Osvitnii prostir doshkilnoho navchalnoho zakladu : monohrafiia : u 2-kh ch. Chastyna persha. Kontseptsii, proektuvannia, tekhnolohii stvorennia. Zaporizhzhia : TOV «LIPS» LTD, 2009. 320 с. (in Ukrainian)
- [12] Osadchyi I. Pro osvitniu posluhu, osvitnie seredovyshe ta partnerstvo u sferi zahalnoi serednoi osvity. URL : <http://education-ua.org/ua/component/content/article/12-articles/1314-pro-osvitnyu-poslugu-svitne-seredovyshe-ta-partnerstvo-u-sferi-zagalnoji-serednoji-osviti?fbclid=IwAR36ofC> (in Ukrainian)
- [13] Kosenchuk O., I. Novyk. ECERS-3: otsiniuiemo yakist osvitnoho protsesu po-novomu. Vychovatel-metodyst doshkilnoho zakladu. 2020. №12. С. 4-9. URL : https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/vmdz_12_2020-4-9.pdf (in Ukrainian)
- [14] Andere E. M. Teacher' Perspectives on Finnish School Education : Creating Learning Environments. Switzerland : Springer International Publishing, 2014. 322 p. (in English)
- [15] Paniagua A. and Istance D. Teachers as Designers of Learning Environments : The Importance of Innovative Pedagogies. Paris : OECD Publishing, 2018. 210 p. (in English)
- [16] Yaroshynska O. O. Teoretychni i metodychni zasady proektuvannia osvitnoho seredovyscha profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovoї shkoly : avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.04 / Yaroshynska Olena Oleksandrivna ; Zhytomyr. derzh. un-t im. Ivana Franka. Zhytomyr, 2015. 40 с. (in Ukrainian)
- [17] Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoї movy / uklad. i hol. red. V. T. Busel. K. ; Irpin : Perun, 2005. 1728 с. (in Ukrainian)
- [18] Meng T. V. Sredovyy podkhod k organizatsii obrazovatel'nogo protsessa v sovremennom vuze. Izvestiya RGPU im. A. I. Gertsena. 2008. №52. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/sredovyy-podhod-k-organizatsii-obrazovatel'nogo-protsessa-v-sovremennom-vuze> (in Russian)
- [19] Haba I. M. Osvitnie seredovyshe : sotsialno-psykholohichna paradyhma. Aktualni problemy psykholohii. 2010. Т. 7, вип. 22. С. 27-31. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2010_22/sb22_05.pdf (in Ukrainian)